AMEA-nın Xəbərləri (biologiya və tibb elmləri), cild 69, №2, səh. 82-88 (2014)

Bioloji Terminologiyada İstifadə Olunan Abbreviaturalar

M.A. Nəcəfzadə [1,2]

[1]*AMEA Botanika İnstitutu, Badamdar şossesi, 40, Bakı AZ1073, Azərbaycan;*
[2]*AMEA Dilçilik İnstitutu; H.Cavid pr., 31, Bakı AZ1143, Azərbaycan; E-mail: nadjafzadeh@rambler.ru*

Məqalədə abbreviaturaların termindüzəltmə üsullarından biri olaraq çoxsözlülüyün qarşısının alınması, fikrin daha lakonik ifadə edilməsi, informasiyanın çatdırılmasına daha az vaxt sərf edilməsi və sairə məqsədlərə xidmət etməsindən, bioloji, o cümlədən də genetik terminologiyada bu gün onlardan geniş istifadə edilməsindən, habelə onların ingilis, rus, Azərbaycan və latın dillərində müqayisəli lingvistik təhlil edilərək orijinal araşdırmasından bəhs edilir. Təhlilin daha sadə formada açıqlanması məqsədilə məqalənin sonunda bir neçə misaldan ibarət cəvəl də təqdim edilir.

Açar sözlər: *Abbreviasiya, çoxsözlü adlar, əsas terminlərin dubletləri, əlverişli termindüzəltmə üsulu, akronimlər, inisializmlər, alfabetizmlər*

GİRİŞ

Məlumdur ki, italyan dilindən alınmış bu söz ixtisar, qısaltma deməkdir, yəni söz birləşmələrinin qısaldılması nəticəsində yaranan və ona daxil olan sözlərin −

a) başlanğıc hərflərinin əlifbadakı adı kimi (Советский Энциклопедический Словарь), məs.: CBD [sıbı´dı] − Convention on Biological Diversity [kən´venʃ(ə)n ən ˌbaıə´lodʒıkəl ˌdaı´və:sıtı] − Конвенция по Биологическому Разнообразию (rus) − Bioloji Müxtəliflik üzrə Konvensiya (Azərb.) − Variantia Biologica Conventus (latın); qeyd etməliyik ki, heç bir elmi ədəbiyyatda bu abbreviatura nə rus (КБР), nə də Azərbaycan (BMK) versiyasında tətbiq edilmir.

b) həmin hərflərin verdiyi başlanğıc səslə, məs.: AMEA [amea] oxunan və açılışı Azərbaijan Milli Elmlər Akademiyası mənasını verən qısaldılmış söz və yaxud mürəkkəb sözlər deməkdir. Bu abbreviatura ingilis və rus dillərində müvafiq qaydada: ANAS[´Λnəs] Azerbaijan National Academy of Sciences[ə´zə:baıdʒɑ:n ´nəʃnəl ə´kædemı əv ´saıənsız] (ing.) – НАНА Национальная Академия Наук Азербайджана (rus) kimi işlədilir.

Abbreviaturalar termindüzəltmə üsullarından biri olub çoxsözlülüyün qarşısını almaq, cümlə və ya nitqi daha lakonik ifadə etmək, informasiyanın çatdırılmasına daha az vaxt sərf etmək və sairə məqsədlərə xidmət edir. Bu üsul termin yaradılmasında başqa üsullardan onunla fərqlənir ki, abbreviatura üsulunda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq yox, terminologiyada mövcud olan terminləri əlverişli və münasib şəklə salmaq nəzərdə tutulur. Heç də təsadüfi deyil ki, bu barədə M.Ş.Qasımov yazır: “Abbreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır” (Qasımov, 1973). M.I.Adilov isə belə yazır: “Abbreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abbreviaturalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Leksik abbreviaturalar dilin digər sözlərinə aid olan bütün xüsusiyyətlərə malik olur” (Adilov, 1986).

Doğrudur, abbreviatura üsulu müasir terminologiyanın zənginləşdirilməsində digər üsullara nisbətən daha az istifadə olunur, amma durmadan inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar abbreviatura üsulu ilə yaranan terminlərin sayı da daim artır. Belə bir üsulun yaranma zərurətini çoxsözlü adlar meydana çıxarmışdır; ona görə də çoxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz edilməsinə böyük ehtiyac yaranır. Bu sahədə isə abbreviasiya yeganə səmərəli üsuldur, həm də bir üsulun sadə və əlverişli olması abbreviasiyalara üstünlük verilməsinə səbəb olur, məs.: GNA [dʒıen´eı] Glass-Nonadherent Cell [gla:sˌnonəd´hıər(ə)nt sel] (ing.) клетка, не прилипающая к стеклу (rus) şüşəyə yapışmayan hüceyrə (Azərb.) glass-nonadherent cellula (latın) (Axundov, 1981; Окуленко, 1972; Даль, 1935). Bu abbreviatura da praktikada istər rus, istərsə də Azərbaycan dillərində ingilis versiyasına aid olan GNA [dʒıen´eı] formasında işlədilir. Şərti olaraq, terminologiyada istifadə edilən abbreviaturaları, əsasən, üç qrupa bölmək olar: 1) Hərfi abbreviaturalar; 2) Qarışıq abbreviaturalar; 3) Heca-termin abbreviaturaları.

1) **Hərfi abbreviaturalar.** Hərfi abbreviaturalar dedikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlar nəzərdə tutulur. Belə abbreviaturalar öz işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Bu da, çoxsözlü terminlərin terminologiyada üstünlük təşkil etməsindən irəli gəlir: bu çoxsözlü terminlər əvəzinə onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən ibarət terminlər işlədilir,

məs.: (CMS) Cytoplasmatic Masculine Sterility [ˌsaıtə(u) ˊplΛzmətık ˊmæskəlı:n stəːˊrılıtı] (ing.) – (ЦМС) Цитоплазматическая Мужская Стерильность (rus) – (ESS) Erkək Sitoplazmatik Sterillik (Azərb.) – (SMC) Sterilitas Masculin Cytoplasmatica (latın); (CF_1) Chloroplasts Conjugate Factor [ˊklorəplɑ:sts ˌkondʒəˊgeıt ˊfæktə] (ing.) – ($СФ_1$) Сопрягающий Фактор Хлоропластов (rus) – (CF_1) Xloroplastları birləşdirən faktor (Azərb.) – (CF_1) Factor Conjugatus Chloroplasti (latın); (BLM) Bilayer Lipide Membrans [ˊbıleə ˊlipid ˊmembrænz] (ing.) – (БЛМ) Бислойные Липидные Мембраны (rus) – (ILM) Ikiqat Lipid Membranı (Azərb.) – (BLM) Bistratum Lipidus Membranae (latın); (Rh) Rhesus factor [ˊa:r (ˊ)eıtʃ ˊfæktə]= rhesus factor (ing.) – (Rh) Резус-Фактор (rus) – (Rh) Rezus Faktor (Azərb.) – (Rh) Rhesus factor (latın) və s.

Hərfi abbreviaturalar – yazı materiallarında, habelə şifahi nitqdə çoxsözlü terminlərdən, yaxa qurtarmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Belə abbreviaturalar elm və texnikanın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən çox asanlıqla başa düşülür. Deməli, praktik baxımdan belə terminlərin abbreviasiyası vacibliyi qarşıya çıxır. Hərfi abbreviaturaların səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onları mürəkkəb söz və yaxud söz birləşmələri şəklində termin variantları (əsas terminlərin dubletləri) kimi işlədirlər. Hərfi abbreviasiya üsulu hazırda dilimizdə terminlər yaradılması üçün tətbiq edilən digər üsullara nisbətən olduqca sadədir. Hələ 1926-cı ildə Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayında abbreviasiya üsulu ilə Azərbycan dilində də terminlər yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür. Qurultayın stenoqrafik hesabatına nəzər salsaq görərik ki, H.Zeynallının "Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında məruzə"sində deyilir: "Terminologiya sahəsindəki maraqlı məsələlərdən biri də müxtəlif cür ixtisarların iki və daha artıq söz şəklində qovuşması, birləşməsidir. Birləşdirilmiş sözlər özözlüyündə termin olduğundan onlar haqqında danışmaq lazım gəlir" (Первый Всесоюзный …, 1926). Bu gün elmin, texnikanın son dərəcə sürətli inkişafı bu sahədə abbreviatura üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Belə bir proqres yeni-yeni kəşflərin və ixtisasların meydana gəlməsi, habelə, müntəzəm şəkildə onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini irəli sürür. Yeni yaradılan və ya təkmilləşdirilən modellər üzrə istehsal olunan cihazlar isə onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşdirilməsinə səbəb olur. "Belə ki, elmi-texniki tərəqqi əsrində sənayenin fasiləsiz inkişafı bir tərəfdən istehsalat leksikasını zənginləşdirir, digər tərəfdən müxtəlif maşın və avadanlıqların istehsal prosesində təkmilləşdirilməsinə, modifikasiyasına, onların nominativ adlarının da leksik təkamülünə gətirib çıxarır" (Xudiyev, 1989). Müxtəlif cihaz, aparat, qurğu və aqreqat adlarının abbreviasiya üsulu ilə verilməsi dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında özünəməxsus rol oynayır, məs.: (SD [esˊdı:]) Seed Dehumidifier [sı:d dəhjuˊmıdıfaıə] (ing.) – Установка для Сушки Семян (rus) – Toxumqurudan (Azərb.) – Desiccant Aggregatum Semenalis (latın); (SC [esˊsı:]) Seed Counter [sı:d ˊkəuntə] (ing.) – Сетчик Семян (rus) – Toxumsayan (Azərb.) – Quantant Semenalis (latın); (FM [ef ˊem]) Feed Maker [fı:d ˊmeıkə] (ing.) – (КА) Кормоизготовительный Агрегат (rus) – (YQ) Yemhazırlayan Qurğu (Azərb.) – Aggregatum Pabulum Producus (latın).

Son zamanlar elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dilində bir çox digər yeni terminlər yaranmışdır, məs.: geobotanika, elektroforez, elektro-fiziologiya, izoxron, biometrik, elektroşok və s. – Bu sözlər beynəlmiləl söz olub istər ingilis, istər rus və istərsə də latın dillərində, əlbəttə ki, hər bir dilin öz xüsusi tələffüz məxrəcinə və fonetik qanunlarına riayət etməklə, eyni cür işlədilir. Ilkin tədqiqatlar dilimizdə külli miqdarda elmi adları özündə cəm edən leksikanın zəngin olduğunu göstərir. Hazırki dövrdə elmin müxtəlif sahələrinin inkişaf etməsi üçün dünya elminin nailiyyətləri mənimsənilməlidir. Çünki, onlar elmi obyektləri adlandırır ümumbəşəri əhəmiyyəti olan fikirləri ifadə edir, bütün dillərdə eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına meyl edir.

2) **Qarışıq abbreviaturalar.** Bu üsulla termin yaradılarkən mürəkkəb terminlərin bir hissəsinin başlanğıc hecası, digər hissəsinin isə baş hərfləri birləşdirilir, məs.: iki F_1 hibridinin çarpazlaşmasından alınan nəsil (Azərb.) – double F_1 [ˌdΛblˊefˊwΛn] (ing.) – потомок от скрещивания двух гибридов F_1 от разных родителей (rus) – duplus F_1 (latın); M-xromosom, yəni: mikro xromosom, mediosentrik xromosom (Azərb.) – M-chromosome [em ˊkrouməsoum] (ing.) – микрохромосома, медиоцентрическая хромосома (rus) – M-chromosoma (latın); V-xromosom, yəni: medio-sentrik xromosomun mərkəzi ölçüsü, sentromeri ortada və yaxud təxminən ortada yerləşən xromosom, V-şəkilli xromosom (Azərb.) – V-chromosome [vı: ˊkrouməsoum], Mediocentric chromosome [ˌmı:dıə ˊsentrık ˊkrouməsoum] (ing.) – V-образная хромосома (центромера) (rus) – V-chromosoma (latın); X-xromosom, yəni: kişi heteroqametliyinə malik növlərdə qadın cinsiyyətinin inkişafını təyin edən cinsi xromosom (Azərb.) – X-chromosome [eks ˊkrouməso(u)m] (ing.) – X-хромосома (rus) – X-chromosoma (latın); W-xromosom, yəni: yalnız dişilərdə xromosom heteroqametliyi olduğu halda rast gəlinən cinsiyyət xromosomu (Azərb.) – W-chromosome

[ˌdʌblˊjuˊkrouməsoum] (ing.) – W-хромосома (rus) – W-chromosoma (latın).

Bu ixtisarlar Azərbaycan dilinin heç bir qrammatik qaydalarına uyğun gəlmir, lakin elmi dildə terminlərin əvəzediciləri kimi işlədilir. Z-xromosom, yəni: qadın heteroqametliyi olduğu halda erkəklərin inkişafını təyin edən cinsiyyət xromosomu (Azərb.) – Z-chromosome [zed ˊkrouməsoum] (ing.) – зет-хромосома (rus) – Z-chromosoma (latın). – Burada sifətin işlədilməsi tərzinin Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarından kənara çıxmasına baxmayaraq, elmi dilin özünəməxsus üsluba malik olması nəzərə alınmalıdır. Belə abbreviaturalar yalnız mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür. Terminologiyada hərf-rəqəm şəklində abbreviaturalar da geniş şəkildə işlənir, məs.: “SD-1” modelli Toxumqurudan (Azərb.) – SD-1 Seed Dehumidifier [sı:d dəhjuˊmıdıfaıə] (ing.) – Установка для Сушки Семян (rus) – desiccant aggregatum semenalis (latın); “SC-3” modelli Toxumsayan (Azərb.) – SC-3 Seed Counter [sı:d ˊkəuntə] (ing.) – Счетчик Семян (rus) – quantant semenalis (latın);

3) **Heca-termin abbreviaturaları.** Bu cür abbreviaturalarda termin-söz birləşmələrini təşkil edən terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınıb bütöv terminlə birləşdirilir, məs.: fotoelektronika (Azərb.) – photoelectronics [ˊfotou ˌılekˊtronıks] (ing.) – фотоэлектроника (rus) – photoelektronika (latın); sitoplazma (Azərb.) – cytoplasm [ˊsaıtəplæzm] (ing.) – цитоплазма (протоплазма) (rus) – protoplasma (cytoplasma) (latın); biomüxtəliflik (Azərb.) – biodiversity [ˊbaıouˌdaıˊvə:sıtı](ing.) – биоразнообразие (rus) – bio variantia (latın); genefond (Azərb.) – genepool [ˊdʒı:nˊpu:l] (ing.) – генефонд (генфонд, генофонд) (rus) – genocopia (latın); rüşeyim plazması (Azərb.) – germplasm [ˊdʒə:mˊplæzm] (ing.) – зародышевая плазма (rus) – embrionalis plasma (latın) və s.

Ümumiyyətlə, abbreviaturalar müasir dövrdə daha çox yaranır. Diqqət yetirin, bu terminlər hamısı son dövrün məhsuludur: (GE) Genetik Ehtiyatlar (Azərb.) – (GenRes) Genetic Resources [dʒıˊnetık rıˊso:sız] (ing.) – Генетические Ресурсы (rus) – Copiae Geneticae (latın); (MGE) Meşə Genetik Ehtiyatları (Azərb.) – (For Gen) Forestry Genetic Resources [ˊforıstrı dʒıˊnetık rıˊso:sız] (ing.) – Лесные Генетические Ресурсы (rus) – Copiae Geneticae Silvatica (latın); (ƏMA) Ətraf Mühit Amili (Azərb.) – (EF) Environmental Factor [ın ˌvaıər(ə)n ˊmentəl ˊfæktə] (ing.) – (ФОС) Фактор Окружающей Среды (rus) – Condiciones Factor (latın); (SA) Stres Amillər (Azərb.) – (SF) Stress Factors [ˊstresˊfæktəz] (ing.) – (СФ) Стрессовые Факторы (rus) – Injuriae Factoria (latın); (ƏMTD) Ətraf Mühitin Təsirinə Davamlılıq (Azərb.) – (EER) Environmental Effect Resistance [ınˌvaıər(ə)nˊmen təlıˊfekt ˊrezıstəns] (ing.) – (СДОС) Сопротивление Действиям Окружающей Среды (rus) – Condiciones Efficientiae Resistentia (latın);

Ingilis dilində mürəkkəb terminlərin hər iki komponentinin başlanğıc hecası birləşdirilir, məs.: culti+var [ˊkʌltıˊva:] = cultured variety (ing.) – культурный сорт (выращиваемая культура) (rus) – kulti+var, yəni mədəni (və ya becərilən) sort (Azərb.) – cultu+var = cultus varietas (latın) [3, s. 179]; EU+For+Gen=European Forest Genetic Resource Programme [juərəˊpıən dʒıˊnetık rıˊso:s ˊprougrəm] (ing.) – Европейская Программа Лесных Генетических Ресурсов (rus) – Meşə Genetik Ehtiyatları üzrə Avropa Proqramı (Azərb.) – Copiae Geneticae Silvatica Programma Europaea (latın).

Son dövrlərdə genetika ilə bağlı, müəssisə, təşkilat və cəmiyyət adları, bəzi genetik mutagenlər, bəzi fotosintez, tənəffüs və membran bioenergetikası terminləri, bəzi fiziologiya terminləri, texniki avadanlıq adları və digər bir çox abbreviaturalr meydana çıxıb:

• Müəssisə, təşkilat və cəmiyyət adları. (GEI) Genetik Ehtiyatlar Institutu (Azərb.) – (GRI) Genetic Resources Institute [dʒıˊnetık rıˊso:sız ˊınstıtʲut] (ing.) – (ИГР) Институт Генетических Ресурсов (rus) – Institutum Geneticae Copiae (latın); (BBGEI) – Beynəlxalq Bitki Genetik Ehtiyatları Institutu (Azərb.) – (IPGRI) International Plant Genetic Resources Institute [ˌıntəˊnæɲ(ə)l pla:nt dʒı ˊnetık rı ˊso: sız ˊınstıtjut](ing.) – Международный Институт Генетических Ресурсов Растений (rus) – Institutum Geneticae Copiae Plantum Internationalis (latın);

• Bəzi genetik mutagenlər. (DMS) Dimetil Sulfat (Azərb.) – (DS) Dimethyl Sulfat [daıˊmeθılˊsʌlfət] (ing.) – (ДМС) Диметил Сульфат (rus) – Dimetil Sulfat (latın).

• Bəzi fotosintez, tənəffüs və membran bioenergetikası terminləri. (ILM) Ikiqat Lipid Membranlar (Azərb.) – (BLM) Bilayer Lipide Membrans [ˊbaı ˊle(ı)ə ˊlıpıd ˊmembreınz] (ing.) – (ДЛМ) Двухслойные Липидные Мембраны (rus) – (BLM) Bistratum Lipidus Membranae (latın); (ÖZA) Öküz Zərdabının Albumini (Azərb.) – Bull Serum Albumin [ˊbʌlˊserəmˊælbjumın] (ing.) – (БСА) Бычий Сывороточный Альбумин (rus) – albumınum bull serum (latın); (DMSO) Dimetilsulfoksid (Azərb.) – (DMSO) Dimethylesulfoxide [daı ˊmeθıl ˊsʌlf ˊoksaıd] (ing.) – (ДМСО) Диметилсульфоксид (rus) – dimetil sulfoxid (latın); (TFB) Təbii Fenol Birləşmələri (Azərb.) – (NPC) Natural Phenol Compounds [ˊnætɽrəl ˊfı:nol ˊkompəundz] (ing.) – (ПФС) Природные Фенольные (карболовая кислота) Соединения (rus) – conjunctionis naturale phaenolum (latın); (IZA)

Insan Zərdabının Albumini (Azərb.) – (HSA) Human Serum Albumin [ˊhȷumən ˊserəm ˊælbȷumın] (ing.) – (САЧ) Сывороточный Альбумин Человека (rus) – humanus serum albuminum (latın);

• Bəzi fiziologiya terminləri.(ESS) Erkək Sitoplazmatik Sterillik (Azərb.) – (CMS) Cytoplasmatic Masculine Sterility [ˌsaıtəˊplæzmık ˊmæskjulı:n stəˊrılıtı] (ing.) – (ЦМС) Цитоплазматическая Мужская Стерильность (rus) – (SMC) Sterilitas Masculin Cytoplasmatica (latın); (ABT) Absiz Turşusu (Azərb.) – (ABA) Abscisic Acid [əb ˊsısık ˊæsıd] (ing.) – (ABK) Abüizovaə Kislota (rus) – Abscissicum (latın).

• Texniki avadanlıq adları. "Numiqral" Toxumsayan (Azərb.) – (SC "Numigral") Seed Counter "Numigral" [ˊsı:d ˊkəuntə] (ing.) – Счетчик Семян "Numiqral" (rus) – Quantant Semenalis (latın); "MSS-300" Toxumqurudan (aqreqat) (Azərb.) – (DD "MSS-300") Desiccant Dehumidifier "MSS-300" [ˊsı:d dəˌhjuˊmıdıfaıə] (ing.) –Установка для Сушки Семян "MSS-300" (rus) – Aggregatum Desiccant Semenalis (latın); Vakuum Qablaşdırıcı Qurğusu (Azərb.) – (VPM) Vacuum Package Machine [ˊvæku:m ˊpækıdʒ məˊʃı:n] (ing.) – Ваккуумно-Расфосовочная Установка (rus) – Vacuum Pack Agregatum (latın); Yemhazırlayan Qurğu (Azərb.) – (FM) Feed Maker [ˊfı:d ˊmeıkə] (ing.) – Кормо-изготовительный Агрегат (rus) – Aggregatum Pabulum Producus (latın).

Sözdüzəltmə üsulu kimi abbreviasiyanın əmələ gəlməsi dilin xidmət etdiyi cəmiyyətin tarixindən asılılığının parlaq nümunələrindən biridir. Abbreviaturalar inkişaf etdikcə daxili linqvistika amilləri tərəfindən onlara təsir qüvvəsi də sürətlə artır. Qeyd etmək lazımdır ki, "hərf" tipli inisial ixtisarları olduqca sürətlə yaranmış ilkin abbreviatura hesab etmək olar, belə ki, onlar üçün qidalandırıcı mühit kimi yazı özü xidmət göstərib. Məhz yazıda, bu və ya digər dildə, zərurətdən qrafik qısaltmalar yaranır və onlardan bəzilərinin leksikalaşdırılması həmçinin lazımdır, çünki hər bir tipin mürəkkəb vahidlərinin sorğu fəaliyyəti vacibdir. Qrafik qısaltmaların hərflərin adları ilə oxunuşu, bu oxunuşların tədricən sabit söz / termin əmələ gətirməsi – bir çox dillərdə ilk leksik abbreviaturalara aparan yollardan biri belədir. Xüsusi adlar üçün qrafik inisial qısaltmaları rəsmi mətbuatda da özünü göstərir. Abbreviasiya sözdüzəltmə və söz yaradıcılığının əsil xalq üsulu kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycanda sosialist inqilabından sonrakı ilk illərdə yaranmış *sovetizmlər* arasında qısaltmalar, yəni *neologizmlər* sayca üstünlük təşkil edirlər. Abbreviasiyaya verilən üstünlük, xüsusən də ilkin mərhələdə hər-hansı bir normativlərin olmaması səbəbindən, yeniliklə və bu üsulun nisbətən sadəliyi ilə, onun asan başa düşülməsi ilə bağlıdır (Сухов, 1953). Abbreviasiyanın özünün də 3 növü vardır – akronimlər, inisializmlər və afabetizmlər.

Akronimlər – abbreviasiya növü olub, latın dilində "adların başlığı" deməkdir. Yunan dilində *amonim, sinonim* sözlərindən sonra formalaşmış *acro* – "kəskin, yüksək" + *onim* –"ad" deməkdir. Qədim Yunan dilində – *akros* "sonluq" və "ad" mənasını verir. Akronimlər adətən qısaldılmış sözlərin baş hərflərindən düzəldilir (Сухов, 1953), məs.: (ICARDA) [ıˊkΛrdə] International Center for Agricultural Research in the Dry Areas [ˌıntə ˊnæʃ(ə)nəl ˊsentə fə ˌægrıˊkΛltʃərəl rıˊsə:tʃ ın ðə draı ˊɛərıəz] (ing.) – Международный Научно-Исследовательский Центр Сельского Хозяйства в Засушливых Зонах (rus) – Quraq Zonalarda Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Beynəlxalq Mərkəzi (Azərb.); (AIDS or Aids) [ˊeıdz] Acquired Immune Deficiency Syndrome [əˊkwaıəd ˊımJu:n dəˊfı:ʃənsı ˊsındrəum] (ing.) – Синдром Приобретенного Иммунного Дефицита (rus) – Qazanılmış İmmun Çatışmazlığı Sindromu (Azərb.).

Terminologiyada çaşqınlıq yaratmamaq məqsədilə, qısaldılmış bu mürəkkəb sözlərin tərcüməsinin akronimlərindən istifadə etməyi düzgün hesab etmirik və onların orijinalda saxlanılması daha düzgün olar.

İnisializmlər – DNA [dıenˊeı] dezoxyribonucleic acid [dezˊoksırıbə ˌnȷu ˊkli:k ˊæsıd] (ing.) – (ДНК) Дезоксирибо-Нуклеиновая Кислота (rus) – (DNT) dezoksiribo-nuklein turşusu (Azərb.) – acidıcum desoxyrıbo nucleınicum (latın); (RNA) [arenˊeı] Ribo-Nucleic Acid [ˊraıbo(u) nȷuˊklı:k ˊæsıd] (ing.) – Рибо-Нуклеиновая Кислота (rus) – (RNT) Ribo Nuklein Turşusu (Azərb.) – acidıcum ribonucleinicum (latın);

Alfabetizmlər – F.S.H. [efesˊeıtʃ] (ing.) – follicle-stimulating hormone (ing.) – yumurtalıqda follikulinin əmələ gəlməsini və follikulun inkişafını stimullaşdıran hormon (Azərb.); M.L.D. [emelˊdı:] minimum lethal dose (ing.) – minimal letal doza (Azərb.). Hərflərlə tələffüz edilən akronimlərə istinad edərək bəzi mənbələr buna *inisializm* deyirlər (Crystal, 2003).

Akronim və inisializmlər abbreviasiya növü olub, ad və ya ifadələr daxilindəki sözlərin ilk hərflərindən düzəldilir. Akronim və inisializmlər adətən onların əvəz etdiyi sözlərin tam formasının tələffüzündən fərqli şəkildə tələffüz edilirlər, məs.:

DNA [dıenˊeı] deoxyribonucleic acid [dez ˊoksaıd ˌraıbo(u)nȷu ˊkli:k ˊæsıd] (ing.) kimi tələffüz ediləcəyi halda, faktiki olaraq, inisializmlər bəndində göstərildiyi kimi [dezˊoksırıbə ˌnȷu ˊkli:k ˊæsıd] kimi tələffüz olunur və bu qayda aşağıdakı misallardan göründüyü kimi nə rus, nə də Azərbaycan dili versiyasına şamil olunmur; – (ДНК) Дезоксирибо-Нуклеиновая Кислота (rus) – (DNT) dezoksiribo-nuklein turşusu (Azərb.) – acidıcum desoxyrıbo nucleınicum (latın); (RNA) [aren ˊeı]

Cədvəl. Biolooji terminologiyada istifadə olunan bir neçə abbreviaturanın ingilis-rus-Azərbaycan-latın dillərində müqayisəli təhlili

Ingilis dilində	Rus dilində	Azərbaycan dilində	Latın dilində
CFTR [sıeftı´ɑ:] Cystic fibrosis trans-membrane conductance regulator ['sıstık 'faıbrəuzıs ˌtrəns 'membreın kən 'dΛkt(ə)ns ˌregȷu'leıtə]	Кистозный Фиброз Трансмембранного Регулятора Проводимости	Qovuqlu fibroz transmembran keçi-ricilik qabiliyyəti nizamlayıcısı	transmembrane conductance cysticus regulator fibrosis
CBRSMİ [sıbıɑ:esem´ı:] Correlation Between Relatives on the Supposition of Mendelian Inheritance [korə'leıʃ(ə)n bı'twı:n 'relatıvz ən ðə ˌsΛpə'zıʃ(ə)n əv ın'herıtəns]	Межродственная Корреляция по Гипотезе Мендельского Наследования	Mendelin İrsiyyət Ehtimalı üzrə Qohumlararası Korrelyasiya	Triticum inter propinquos, supposita
EUFORGEN [ıu´forgen] European Forest Genetik Resources Proqramme [ȷuərə ´pıən dʒı´netık rı´so:sız ´prougrəm]	Европейская Программа Лесных Генетических Ресурсов	Meşə Genetik Ehtiyatları üzrə Avropa Proqramı	Copıae Geneticae Silvatica Programma Europaea
GMo FP [dʒıməuef´pı:] Genetically Modified Food Products [dʒı'netıkəlı 'modıfaıəd fu:d prə'dΛkts]	Генетически Модифицированные Продукты Питания	Genetik Modifikasiya Olunmuş Qida Məhsulları	Alimentationis Producta Modificata Genetica
HGM [eıtʃdʒı´em] Human Genome Map [´hjumən ´dʒınəum´prə(u)dʒıkt]	Генетическая Карта Человека	İnsanın Genetik Xəritəsi	Humanus Schema Geneticum
HGP [eıtʃdʒı´pı:] Human Genome Project ['hju:mən 'dʒı:nəum 'prəudʒıkt]	Проект Генома Человека	İnsan Genomu Proyekti	Humánus Genomics Project
SPC [espı´sı:] Synthetic(al) Phenol Compounds [sın´θetık(əl) ´fı:nol ´kompəundz]	Синтетические Фенольные Соедине-ния	Sintetik Fenol Birləşmələri	Conȷunctio Syntheticus Phaenolus
VPM [vıem´pı:] Vacuum Package Machine [´vækjuəm ´pækıdʒ mə´ʃı:n]	Вакуумно-Упаковочный Агрегат	Vakuum-Qablaşdırıcı Maşın	vacuum pacci agregatum

Məqalədə istifadə olunmuş terminlərin 4 dildə müqayisəli linqvistik təsnifatı cədvəldə verilmişdir.

Ribo-Nucleic Asid [´raıbo(u) nȷu´klı:k ´æsıd] (ing.) – (РНК) Рибо-Нуклеиновая Кислота (rus) – (RNT) Ribo Nuklein Turşusu (Azərb.) – acidıcum ribonucleinicum (latın);

UN FAO [ȷuen efeı´ou] (United Nations Food and Agriculture Organization [ju´naıtıd neıʃ(ə)nz ´fu:d ənd ˌægrı´kΛltʃə ˌo:gənaı ´zeıʃ(ə)n] – BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı) və s.

Digər bir termin – *alfabetizm* bəzən hərf adları kimi tələffüz edilən abbreviasiyaları izah (təsvir) etmək üçün istifadə olunur. Bir zaman akronimlərdə hər hərfdən sonra nöqtə qoyulması tələb olunurdu, məs.: F.S.H. [efes´eıtʃ] (ıng.) – follicle-stimulating hormone [´folikl ´stımȷuleıtıŋ ´ho:rmoun] (ing.) – гонадотроический гормон, пролан А, гормон, стимулирующее образование фолликулина и развитие фолликул в яичнике (rus) – yumurtalıqda follikulinin əmələ gəlməsini və follikulun inkişafını stimullaşdıran hormon (Azərb.) – Follicl-stimulati hormona (latın); M.L.D.[emel´dı:] minimum lethal dose [´mınıməm ´lı:θəl ´douz] (ing.) – минимальная летальная доза (rus) – minimal letal doza (Azərb.) – Minimum Lethum Dosa (latın);

Müasir dilçilikdə əksər hallarda abbreviaturalarda bu nöqtələrin buraxılmasına meyl göstərilir. ICARDA[ı´kΛrdə] International Center for Agricultural Research in the Dry Areas [ˌıntə ´næʃn(ə)l ´sentʃə for ˌægrı ´kΛltʃərəl rı´sə:tʃ ın ðə draı ´ɛərıəz] (ing.) – Международный Центр Сельскохозяйст-венных Исследований на Засушливых Территориях (rus) – Quraq Zonalarda Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatı Beynəlxalq Mərkəzi (Azərb.) (AIDS or Aids) Acquired Immune Deficiency Syndrome [ə ´kwaıəd ´ımju:n də ´fıʃənsı ´sındroum] (ing.) – (СПИД) Синдром Преобретенного Иммунно-Дефицита (rus) – (QIÇS) Qazanılmış Immun Çatışmazlığı Sindromu (Azərb.) və s. – inisializmlərdir. Öncə deyildi ki, DNT – inisializmdir, lakin bir çox mənbələr bəzən inisializmləri akronimlərdən ayırmırlar, əksinə onların hamısını akronimlər adlandırırlar. Akronim-

lərin yaranma mənbələri bir qədər qaranlıqdır, lakin gündəlik həyatda onlardan geniş istifadə olunması və XIX-XX əsrlərdə durmadan inkişaf edən savadın və bilik səviyyəsinin nəticəsi olaraq, onlar nisbətən müasir fenomendir. Amma, min illər ərzində onlardan daha məhdud şəraitdə istifadə olunub. Vaxtilə Roma və Ivrit (Israildə mövcud olan iki yəhudi dilindən biri) mədəniyyətləri hər ikisi akronimlərdən istifadə ediblər (Internet Acronym Server).

Bütün bu müqayisıli araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu mövzuda təhlil edilən misallar çoxsözlü adların / terminlərin (xüsusən də elmin konkret sahələri üzrə terminologiyada) qısa sözlərlə, habelə həmin sözlərin baş hərfləri ilə əvəz edilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə səmərəli, sadə və əlverişli termindüzəltmə üsulu olmasına bariz bir sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

Adilov M.İ. (1986) Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. Fil. elm. nam. dis. Bakı: 42.

Axundov M.A, Ismayılov A.S. (1981) Təkamül təlimi (Darvinizm). Bakı, Maarif: 293 s.

Nəcəfzadə M.A. (2006) Genetika terminologiyasının alınma sözlər vasitəsilə zənginləşdirilməsi. *AMEA Nəsimi ad. Dilçilik Institutu. Tədqiqlər,* **4:** 178-183.

Qasımov M.Ş. (1973) Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı.: Elm, 186 s.

Xudiyev N. (1989) Azərbaycan ədəbi dilinin Sovet dövrü. Bakı, Maarif: 400 s.

Акуленко В.В. (1972) Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков: 196

Даль В.Л. (1935) Толковый словарь. М.: ГИХЛ, т. вт. 807 с., т. тр. 576 с.

Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд (1926) Стенографический отчет. *Общ-о Обследования и Изучения Азербайджана.* Баку: 195-196, 198

СЭС. (1981) Советская энциклопедияМ.: 1600 с.

Сухов Н.К. (1953) О применении буквенных сокращений в качестве научно-технических терминов. *Отделение технических наук. М., АН СССР,* **7:** 1058-1063

Crystal, D. The Cambridge encyclopedia of the English language (2nd edition) Cambridge University Press: 2003 (ISBN 0521530334);

Internet Acronym Server. Wikipedia: The free encyclopedia.

Аббревиатура, Используемая в Биологической Терминологии

М.А. Наджафзаде [1,2]

[1] *Институт ботаники НАНА*
[2] *Института языковедения НАНА*

Аббревиация, являясь одним из способов терминообразования, служит для предотвращения многословия, с помощью которого более лаконично выражается мысль. Сегодня аббревиатура широко используется в терминологии биологии, в том числе генетики, что способствует затрате меньшего количества времени при передаче и расшифровке информации путем сопоставительно-лингвистического анализа на английском, русском, азербайджанском и латинском языках.

Açar sözlər: *Аббревиация, многословные имена, дублеты основных терминов, удобный способ терминообразования, акронимы, инициализмы, алфабетизмы*

Abbreviations Used In The Terminology of Biology

M.A. Najafzadeh[1,2]

[1] *Institute of Botany, ANAS*
[2] *Institute of Linguistics, ANAS*

Abbreviation is one of the term-creating ways that prevents verbosity; more laconically expresses thoughts. Today it is widely used in the terminology of Biology including Genetics, which contributes less time expenditure in transmission and decoding information by comparative linguistic analysis in the English, Russian, Azerbaijani and Latin languages.

Key words: *Abbreviation, verbosity, doublets of the main terms, convenient terminology method, acronyms, initialisms, alphabetisms*